

Anna Piechnik

Uniwersytet Jagielloński, Kraków

Gwara w świadomości gimnazjalistów wiejskich

Świadomość językowa to termin wieloznaczny i złożony, o czym pisali liczni badacze tematu¹. Ze względu na przedmiot obserwacji niniejszemu artykułowi bliska jest definicja Stanisława Cygana, zamieszczona w książce *Przejawy świadomości językowej mieszkańców wsi końca XX wieku na przykładzie Lasocina na Kielecczyźnie*. Badacz rozumie świadomość językową jako „umiejętność metapoznawczą człowieka, przejawiającą się zdolnością do refleksji nad językiem jako systemem abstrakcyjnych reguł (...) i językową działalnością własną i/lub innych ludzi, grupy, społeczeństwa, narodu” (Cygan 2011: 35). Refleksja ta wyraża się m.in. w postaci komentarzy językowych, opinii, sądów i ocen zachowań językowych, a stopień świadomości językowej jest zależny od wrodzonych predyspozycji oraz wiedzy czerpanej z doświadczenia i z edukacji (Cygan 2011: 35-36).

Celem niniejszego artykułu jest próba odpowiedzi na pytanie, jak gimnazjaliści rozumieją termin *gwara*, jaki mają stosunek do lokalnej odmiany dialektu oraz które elementy językowe postrzegają jako gwarowe. Materiał analityczny zgromadzono w drodze badań kwestionariuszowych przeprowadzonych w 2014 r. w dwóch gimnazjach małopolskich². Język gimnazjalistów może dać stosunkowo wiarygodny obraz zachowania gwary (czy, jak w tym wypadku, stosunku do gwary) w młodym pokoleniu, ponieważ okres gimnazjalny to ostatni „lokalny” etap edukacji, kiedy uczniowie przebywają na stałe w środowisku, które kształtowało ich kompetencje językowo-kulturowe. Edukacja ponadgimnazjalna łączy się z dojazdami do szkół miejskich oraz z większymi wpływami językowymi środowiska rówieśniczego, w którego obrębie znajdują się zarówno osoby znające (czynnie lub biernie) gwary różne od siebie, jak i osoby posługujące się wyłącznie kodem ogólnym.

Na potrzeby niniejszego artykułu przeanalizowano kwestionariusze pochodzące z gimnazjów leżących na południowym krańcu powiatu tarnowskiego: w Paleśnicy (66 kwestionariuszy) i w Jastrzębi (100 kwestionariuszy). Wśród 166 ankietowanych było 90 chłopców i 76 dziewczyn. Wybrane gimnazja należą do największych tego typu szkół w okolicy i uczęszcza do nich młodzież z 17 wsi (i tylko wsi), należących do trzech gmin: Ciężkowice i Zakliczyn (pow. tarnowski) oraz Gródek nad Dunajcem (pow. nowosądecki). Pod względem językowym jest to obszar małopolskich gwar pasa pogórskiego.

¹ Z nowszych opracowań np. Cygan S. (2011), Bugajski M. i Steciąg M. (2012), Sagan-Bielawa M. (2014).

² Artykuł stanowi prezentację wyników części badań prowadzonych w ramach projektu *badawczego Świadomość językowo-kulturowa mieszkańców wsi Pogórza i okolic*, finansowanego z dotacji na prowadzenie badań naukowych służących rozwojowi młodych naukowców.

Kwestionariusz do badań obejmował siedem zadań: trzy zdania niedokończone oparte na schemacie zdania przeciwstawnego, tzw. but-testu do badań stereotypu i autostereotypu (*Mieszkam na wsi, ale..., Marek mówi gwara, ale..., Marta mówi gwara, ale...*), ponadto pytanie o definicję gwary (*Gwara to...*) oraz trzy pytania otwarte (lub częściowo otwarte): dwa dotyczące używania gwary przez ankietowanego i jego otoczenie, okoliczności stosowania gwary i stopnia jej rozumienia. Ostatnie zadanie zawierało prośbę o podanie wyrazu lub zdania we własnej gwarze. Tą drogą zgromadzono obszerny materiał językowy, toteż konieczne stało się jego ograniczenie na potrzeby artykułu. Do analizy zostały wybrane odpowiedzi na trzy kwestionariuszowe zadania, tworzące spójną całość: (*Gwara to...; Czy używasz gwary? (Jeśli tak, to w jakich sytuacjach?); Podaj przykład zdania lub wyrazu w gwarze Twojej wsi*).

Jak uczniowie rozumieją termin gwara?

Badani gimnazjaliści nie mieli w szkole żadnej lekcji poświęconej zagadnieniom dialektologicznym³. Pojęcie dialektu czy gwary jest w gimnazjum wprowadzane funkcjonalnie i kontekstowo, głównie przy okazji omawiania stylizacji literackiej.

Niemal wszyscy badani podjęli się dokończenia zdania: *Gwara to...* Pojawiające się odpowiedzi bezwyjątkowo odnoszą znaczenie terminu do sfery językowej. Definicje tworzone przez gimnazjalistów jako hiperonimy gwary przywoływały zwykle określenia: *język (język regionalny, język wsi, język potoczny, język potoczny regionu, język starodawny, język staropolski*; 4% ankietowanych ograniczyło się w odpowiedziach wyłącznie do podania terminu ogólnego: *gwara to język*), *mowa (mowa regionu, mowa wsi, specyficzna mowa, mowa potoczna, rodzaj mowy)* oraz *wymowa (specyficzna wymowa, inna wymowa, charakterystyczna wymowa)*, a nawet *rozmowa (rozmowa, rozmowa na wsi – 4% wskazań)*.

Daje się zauważyć, że uczniowie mieszają i utożsamiają ze sobą dwie odmiany polszczyzny: regionalną oraz ludową (czyli: terytorialnie zróżnicowany język wsi). Za synonimiczny wobec gwary uznają też czasem termin *język potoczny* (10% odpowiedzi), oznaczający pododmianę polszczyzny ogólnej (Kurdyła 2014: 69-71). Na podstawie odpowiedzi ankietowych nie sposób orzec, czy określenia *język* i *mowa* są przez uczniów różnicowane (toteż zestawienia traktują łącznie odpowiedzi różniące się tylko tymi hiperonimami). Gimnazjaliści zwykle dostrzegają ograniczoność terytorialną występowania gwary (43% respondentów: 31% - mowa regionu/ język regionalny, 12% - mowa/język wsi). 7% gimnazjalistów łączy gwara z środowiskiem domowym (*język stosowany w domu, język wyniesiony z domu rodzinnego, język używany w domu rodzinnym*), 6% kładzie nacisk na pewną „archaiczność” gwary: 5% podaje, że to język dawny (*język starodawny; język, którego używa większość starszych ludzi; wymierający język na wsi; zanikający język starszych ludzi*), 1% – że to język staropolski⁴.

³Szkoła w Jastrzębi uczestniczy co prawda w projekcie dotyczącym regionalizmów, ale koncentruje się on wokół zagadnień etnograficznych. Przewiduje także zajęcia dotyczące języka, jednak do czasu przeprowadzania badań nie były one jeszcze realizowane.

⁴Należy tu jednak zaznaczyć, iż podstawa programowa dla gimnazjum nie obejmuje periodyzacji literatury i języka, toteż przywołanie przymiotnika *staropolski* może wynikać

Uczniowie często (16%) dostrzegają odmienność gwary od polszczyzny ogólnej, nie precyzują jednak, na czym owa różnica polega i podają, że to: *specyficzny język; specyficzna mowa; mówienie trochę inne; odmienny sposób mówienia; specyficzny sposób mówienia*. W kilku odpowiedziach, zamiast definicji, pojawiły się egzemplifikacje. Przywoływano gwarę podhalańską i śląszczyznę (*Gwara to język, którego używają górale / wyrażanie się po góralsku lub śląsku / sposób mówienia na Śląsku i w Zakopanem / język górali*)⁵.

Kilkoro gimnazjalistów (4%, wyłącznie chłopcy) zdefiniowało gwarę w sposób oceniający i były to oceny negatywne (*dziwny język; trudny język; niezrozumiały język; przeciwieństwo poprawnej polszczyzny; głupi język*).

Czy (i kiedy) gimnazjaliści używają gwary?

Posługiwanie się lokalną odmianą dialektu jako jedynym kodem komunikacyjnym można zaobserwować u części najstarszych mieszkańców badanego terenu, zaś w młodym pokoleniu odnotowuje się częstkową, głównie bierną, znajomość gwary z jej dyferencyjnymi cechami systemowymi i leksykalnymi. Od kilku dziesięcioleci występuje, bogato opisane w literaturze dialektologicznej, zjawisko deprecjonowania gwary w relacji do polszczyzny ogólnej, bardziej prestiżowej i powszechnie znanej za sprawą edukacji i środków masowego przekazu (por. m.in. Kaś 1994, Kurek 2003, Ożóg 2007).

Większość badanych uczniów (62%) zadeklarowało, że nie używa gwary, zaś do posługiwania się nią przyznało się 34 % gimnazjalistów (27% wskazało, że gwary używa, a 7% – że stara się jej unikać, ale czasem stosuje). Do używania gwary częściej przyznawali się gimnazjaliści z Jastrzębi (39%; w Paleśnicy – 28%), co można łączyć z dużym przywiązaniem wsi, których mieszkańcy uczęszczają do jastrzębskiej szkoły, do lokalnej kultury i folkloru ludowego.⁶

Płeć ankietowanego wydaje się istotną zmienną w kwestii posługiwania się gwarą. Znajomość gwary częściej deklarowali chłopcy (36%) niż dziewczęta (28%)⁷.

z braku kompetencji kulturowej uczniów i niewykluczone, że przymiotnik ten został podany w znaczeniu: 'język odchodzący w przeszłość, język starszych osób'.

⁵Badania nad postrzeganiem gwary przez najstarszych mieszkańców, prowadzone na omawianym terenie przed kilkoma laty metodą wywiadów bezpośrednich, wykazały, że mieszkańcy zwykle nie identyfikują swej mowy z gwarą (co może wynikać z przejściowego charakteru gwar pogórskich, braku wyrazistych fonetycznych cech dyferencyjnych) i przeciwstawiają język swoich okolic („nie gwarę”) językowi terenów, o których powszechnie wiadomo, że gwara ma tam mocną pozycję – a więc właśnie Śląskowi i Podhalu (Piechnik 2009: 122).

⁶W Jastrzębi działa utytułowana kapela ludowa „Pogórzanie” oraz zespół „Mali Jastrzębianie”, do którego należą niektórzy uczniowie badanej szkoły, zaś w sąsiedztwie gimnazjum ma swoją siedzibę małe regionalne muzeum etnograficzne „Grociarnia”. Wieś jest także gospodarzem imprez związanych z kultywowaniem folkloru słownego.

⁷Prawidłowość tę potwierdzają wyniki uzyskane w badaniu kwestionariuszowym dotyczącym znajomości dyferencyjnych ekspresywizmów gwarowych. Dziewczęta znacznie rzadziej niż chłopcy deklarowały znajomość czynną (przez zaznaczenie: *używam*) wskazywanych słów, choć częściej niż chłopcy podejmowały się objaśniania znaczeń ekspresywizmów (także osoby deklarujące ich nieużywanie i brak znajomości biernej [odpowiedź: *znam ze słyszenia*]).

Okoliczności, w których uczniowie używają gwary, są typowe dla użycia tego kodu językowego przez osoby znające i gwara, i polszczyznę ogólną. 47% spośród ankietowanych deklarujących używanie gwary, posługuje się nią w środowisku lokalnym, domowo-sąsiedzkim (15% - w domu, 14% - w swojej wsi, 9% - w rozmowach z dziadkami i ze starszymi osobami z okolicy, 9% - w rozmowach ze znajomymi, w tym również z kolegami szkolnymi). Znaczący odsetek gimnazjalistów (20%) wskazuje używanie gwary w celach ekspresywnych: 17% - w żartach (w żartobliwych sytuacjach; dla zabawy; żeby się popisać; żeby było śmiesznie; żeby można się było pośmiać z kolegami) i 3% - w złości (w nerwach; kiedy jestem zdenerwowany na kogoś). Ekspresywny potencjał gwary jest obecnie często wykorzystywany przez polszczyznę potoczną, w której użyciu elementów gwarowych towarzyszy głównie wartościowanie *in minus* (por. Kucharzyk 2014, Piechnik 2014). W badanej grupie ów pejoratywny ładunek emocjonalny zaistniał w niewielkim stopniu.

Część ankietowanych (7%) łączyła użycie gwary z folklorem ([używam], *gdy śpiewam piosenki ludowe; gdy występuję z zespołem; gdy śpiewam w „Małych Jastrzębianach”*). Kilka osób (3%) wskazało, że mówi w gwarze swej okolicy, gdy spotyka się z góralami (*gdy jadę w góry, gdy rozmawiam z góralem, kiedy się spotykam z kimś z gór*). Niektórzy gimnazjaliści (5%) wskazali enigmatycznie, że stosują gwara, kiedy mają taką potrzebę. Część respondentów (18%) nie podała okoliczności deklarowanego stosowania gwary.

Co uczniowie uznają za elementy gwarowe?

Gimnazjaliści byli proszeni o podanie przykładu wyrazu lub zdania w gwarze swej okolicy. Pytanie to miało charakter otwarty i w zamierzony sposób odwoływało się do pierwszych skojarzeń ankietowanych. Można przypuszczać, że podane jednostki językowe ilustrują sposób postrzegania gwary przez gimnazjalistów – to, jakie elementy językowe uznają za gwarowe, do jakich kategorii semantycznych się odwołują, „cytując” gwara.

Odpowiedzi na to pytanie udzieliło 76% ankietowanych, którzy dali łącznie 90 różnych przykładów użycia gwary. Aż 72% wskazań zawierało przykłady wyrazów lub wypowiedzi wspólnych z językiem ogólnym, wykazujących różnice wobec polszczyzny potocznej jedynie na płaszczyźnie fonetycznej. Uczniowie podawali jako przykłady wyrazy bądź zdania zawierające elementy fonetyczne powszechnie identyfikowane jako gwarowe, jak np.

- mazurzenie, np. *kacka, wcoraj, pocekej, zacekej, gorcek, gornusek*;
- labializacja, np. *łocywiście, łotrust, łobiod, chłoc tu, kłopie*;
- kontynuant *a* pochylonego w postaci *o*, np. *jo, grzybiorze, ni mom, Jo się pytom, godać, bede jod, kawolek, buroki*;
- kontynuant *e* pochylonego w postaci *y*, np. *chlyb, dysc (Antek, ic po chyb; Leje dysc)*;
- zwężenie wymowy samogłosek nosowych w śródgłosie przed spółgłoskami szczelinowymi, np. *cysto ‘często’ (Chłopy cysto robio ‘często robią’)*;
- przejście *-ej > -aj* w czasownikach (w 2 os. lp oraz w 1 i 2 os. lm tr. rozk.), np. *suchej, pocekej, zacekej, zaczekej*;

- redukcja *ł* przed samogłoską *u*⁸, np. *suchom, suchejcie*;
- realizacja wygłosowej grupy *-ej* zaimków, przymiotników, liczebników, imiesłowów i przysłówków jako *-yj* po spółgłoskach twardych, często z pominięciem *-j*, np. *ło pionty* ‘o piątej’.

Dwie osoby dostrzegły też znacznie mniej jaskrawą (można by rzec: subtelną) cechę fonetyczną, charakterystyczną dla Pogorza: podwojenie spółgłoski w pozycji interwokalicznej i odpodobnienie jednej ze spółgłosek, np. *kłosach* ‘koszach’ (w *starych kłossach*), *za lascem* ‘za lasem’.

Dyferencyjną leksykę gwarową przywołało 15 % odpowiadających na omawiane pytanie. Repertuar słownikowy nie był jednak bogaty, ponieważ 62% uczniów podających tego typu odpowiedzi wymieniało zaimek *kaj* ‘gdzie, dokąd’ (*kaj; Kaj byleś?; Kaj jesteś?; Kaj idziesz?; Kaj ty idziesz?*) lub modulant *ino*. Pojedyncze osoby wymieniały także wyrazy: *wychodek* (‘toaleta polowa’), *kiszka* (‘kaszanka’), *dziopki* (‘dziewczyny’), czasownik *bojycć* ‘plotkować’ (*pobojcymy se*) oraz *po kiej* ‘do kiedy’ (*Po kiej tam bedziesz?*)

Leksyka przytaczana jako egzemplifikacja gwary to słownictwo opisujące życie codzienne i odwołujące się do realiów tradycyjnej wsi: do kultury materialnej (np. architektury: *izba, sień* i sama *chołpa* (*Ide do chołpy; teraz idziemy do chołpy*); elementów topograficznych: *gościniec* ‘główna droga we wsi’, do pracy na roli (np. orki: *lorać w płolu, Jo zem dzisioj oroł pole*, zbierania ziemniaków⁹ i wybierania buraków: *Jutro bede zbiroł źmioki; ide zbirać źmioki; Baśka, chłodźże płoźbirej zimnioki; Zbjyrołem źmioki; Do pola zbiryrać źmioki!; Jade po źmioki i buroki; Pojechołem do pola po buroki i źmioki*, do hodowli zwierząt, np. *Štyry kłozy pasły się na trowce; kacki; kuń*, do czynności gospodarskich: *Pozbirać jojka; Ide wywolać gnój*, do codziennego stroju roboczego gospodarzy, np. *gumioki, filcoki* (*Jak babcia zbiera źmioki, to zakłada filcoki*; por. *filcok* ‘but zimowy z filcu’ MSGP 2010: 66). Dwie osoby odwołały się w odpowiedzi wprost do lokalnego folkloru i przywołały fragmenty przyspiewek ludowych obecnych w repertuarach miejscowych kapel, zawierające fonetyczne elementy gwarowe: *Hej, jastrzębioki idom; Jezem sobie chłopok młody, ni mom wásów ani brody*.

Jako przykłady gwary pojawiły się także zdania: *Jo jezem górol. Wcoraj jodem kwaśnicę*. Ponieważ użycie gwary ilustrują przykłady zawierające nazwę mieszkańca gór i nazwę góralskiej potrawy, niebędącej elementem kuchni badanych okolic, można mówić o pewnej automatyzacji w łączeniu gwary z Podhalem¹⁰ (zwłaszcza, że góralski wątek pojawia się w odpowiedziach na różne pytania kwestionariusza).

Część gimnazjalistów (11%) interpretowała jako gwarowe te elementy językowe, które należą do polszczyzny potocznej. Przykłady ilustrują głównie redukcje fonetyczne w obrębie zaimka *sobie* (*Póde se, kupie se gruske; Ni mom nic, ale se kupie; Póde se i bede jod; Póde se do sklepu som*).

⁸ Zjawisko to jest rozpowszechnione także w mowie potocznej, szczególnie w Małopolsce, na Śląsku i w zachodniej Wielkopolsce, por. Duda 2009: 4, Kurek 1985.

⁹ Wyraz *ziemniak*, w gwarowym wariantcie *źmiok*, jest bardzo często podawanym przez uczniów przykładem użycia gwary (18 %).

¹⁰ Odpowiedzi tych udzielili inni uczniowie niż ci, którzy definiowali gwarę przez odwołanie do góralszczyzny.

Jak pokazują wyniki badań kwestionariuszowych, pogórcy gimnazjaliści postrzegają gwary jako język o ograniczonym zasięgu terytorialnym i społecznym. Nierzadko łączą ten termin z mową mieszkańców Podhala i Śląska lub myślą z językiem potocznym. Sami badani w większości deklarują nieużywanie gwary. Uczniowie, którzy przyznają się do jej stosowania, używają gwary w sytuacjach nieoficjalnych: w rozmowie z osobami z codziennego otoczenia (przede wszystkim domowego) lub w celach ekspresywnych. Gwara jest przez uczniów kojarzona głównie z różnymi od polszczyzny ogólnej cechami fonetycznymi oraz ściśle łączona z realiami tradycyjnej wsi.

Bibliografia

- Bugajski M., Steciąg M., 2012, *Świadomość językowa, komunikacyjna, dyskursywna* [w:] Bugajski M., Steciąg M. (red.), *Świadomość językowa w komunikowaniu*, Zielona Góra, s. 29-39.
- Cygan S., 2011, *Przejawy świadomości językowej mieszkańców wsi końca XX wieku na przykładzie Lasocina na Kielecczyźnie*, Kielce.
- Duda H., 2009, Czy wymowa [nauka] tłumaczy się „nieregularnym rozwojem fonetycznym spowodowanym frekwencją”?, „Kwartalnik Językoznawczy” 1 [http://www.kwartjcz.amu.edu.pl/teksty/teksty2009_1_0/Duda.pdf]
- Grybosiova A., 2012, *O stosunku pokolenia najmłodszego do polszczyzny znormalizowanej*, [w:] Pachowicz M., Choińska K. (red.), *Mundusverbi in honorem Sophiae Cygal-Krupa*, Tarnów, s. 121-126.
- Kąś J., 1994, *Interferencja leksykalna słownictwa gwarowego i ogólnopolskiego (na przykładzie gwar orawskich)*, Kraków.
- Kucharzyk R., 2014, *Formacje z sufiksem -ok w polszczyźnie potocznej*, (w druku, „Język Polski”).
- Kurdyła T., 2014, *Język ludowy a inne odmiany polszczyzny* [w:] Rak M., Sikora K. (red.), *Badania dialektologiczne. Stan, perspektywy, metodologia*, Kraków, s. 65-79.
- Kurek H., 1985, *Wymowa typu dugi, gupi itp. w Krakowie*, „Język Polski” LXV, s. 345-349.
- Kurek H., 2003, *Przemiany leksyki gwarowej na Podkarpaciu*, Kraków.
- MSGP –Wronicz J. (red.), 2010, *Mały słownik gwar polskich*, Kraków.
- Ozóg K., 2007, *Kilka uwag o współczesnej polszczyźnie wsi* [w:] Tenże, *Polszczyzna przełomu XX i XXI wieku. Wybrane zagadnienia*, Rzeszów, s. 219-227.
- Pelcowa H., 2004, *Gwara – drugi język mieszkańców wsi czy „gorsza” odmiana języka ogólnopolskiego* [w:] Wojtczak M., Rzeszutko M. (red.), *W kręgu wiernej mowy*, Lubin, s. 163-177.
- Piechnik A., 2009, *Funkcjonowanie gwary w świadomości jej użytkowników*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego” t. LIV, s. 117-126.
- Piechnik A., 2014, *Słownictwo ekspresywne młodych mieszkańców wsi w świetle procesów globalizacyjnych* (w druku w tomie *Globalizacja a przemiany języków słowiańskich*).
- Sagan-Bielawa M., 2014, *Dziedzictwo pozaborowe. Społeczna świadomość językowa Polaków w Drugiej Rzeczypospolitej*, Biblioteka LingVariów, Kraków.

Dialect awareness among junior high school students in rural areas

Summary

The article discusses dialect awareness in junior high school students in Polish uplands, based on a questionnaire research taken among rural schools. As demonstrated by its findings,

young students – without any exception – associate the notion of dialect with the sphere of language, and they realise this code's limited territorial and societal extent. Quite frequently, they mistake the notion of dialect for the speech of Podhale and Silesia inhabitants and for the colloquial language. A third of the respondents (34%) declare using the dialect but only in unofficial settings – mostly at home and in neighbourhood, and less frequently as a jocular expression. Manifestations of local dialect are seen by students primarily in such linguistic units which differ from the standard Polish language in terms of phonetic. When “citing” dialect, young people usually draw on realities of the traditional village.